

منار جام

کتیبه ها و نقوش تزیینے و مفاهیم نمادین

محمد خزایہ

(استاد رنگ و قلمیت مدرس)

هنر گشتی

سرشناسه	خزایی، محمد.
عنوان و نام پدیدآور	منار جام: کتیبه‌ها و نقوش تزیینی و مفاهیم نمادین: محمد خزایی.
مشخصات نشر	تهران، فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۱۱۰ص.
شابک	۹۷۸-۹۶۴-۲۳۲-۲۳۳-۶
وضعیت فهرست نویسی	فیا.
یادداشت	کتاب حاضر به مناسبت همایش آجرو آجرکاری در هنر و معماری ایران است.
موضوع	منار جام - مناره‌ها - ایران - خراسان بزرگ.
موضوع	معماری اسلامی - ایران - تاریخ.
موضوع	ایران - تاریخ - غوریان، ۳۹۰-۶۱۲ق.
شناسه افزوده	همایش ملی آجرو آجرکاری در هنر و معماری ایران (نخستین: ۱۳۹۵: تهران)
شناسه افزوده	فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».
رده بندی کنگره	۱۳۹۵ م ۴م خ/۴۶۷۰ NA
رده بندی دیویی	۷۲۶/۲۰۹۵۵۸۲:
شماره کتابشناسی ملی	۴۵۶۸۴۷۹:

نگارخانه

مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»

منار جام

کتیبه‌ها و نقوش تزیینی و مفاهیم نمادین

محمد خزایی

صفحه آرا: میثم رادپهر

طرح جلد: محمود حایونی، البی

ناظر چاپ: مصطفی رادپهر

چاپ اول ۱۳۹۵

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: شارپ

چاپخانه: شرکت چاپ و نشر شادرنگ

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۳۲-۲۳۳-۶

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

مؤسسه: تهران، انتهای خیابان فلسطین جنوبی، خیابان لقمان ادهم، بن بست بوذرجمهر، شماره ۲۴،

مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن». تلفن: ۴-۶۶۴۹۸۶۹۲. دورنگار: ۶۶۹۵۱۶۶۲

صندوق پستی: ۱۳۷۷-۱۳۱۴۵ پست الکترونیک: publishing@honar.ac.ir

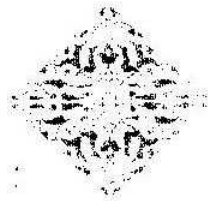
فروشگاه مرکزی: خیابان ولی عصر، نرسیده به چهارراه طالقانی، شماره ۱۵۵۰، ساختمان مرکزی

فرهنگستان هنر. تلفن: ۶۶۴۹۰۹۹۰

نشانی اینترنتی: www.matnpublishers.ir

فهرست مطالب

پیشگفتار	۷
مقدمه	۹
مشخصه‌های تاریخی غوریان (از اریل تا پنجم تا ۶۱۲ق)	۱۳
منار جام	۲۷
تزینات منار جام: انواع نقوش گروه‌چینی منار و تزینات منارینه آن	۶۹
تاریخ ساخت مناره	۸۱
ابعاد نمادین تزینات منار جام	۹۳
یادداشت‌ها	۹۹
منابع	۱۰۱

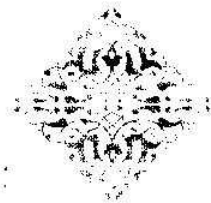
پیشگفتار

منار مسجد میدان ساوه از قدیم یازدهمین مناره‌های تاریخدار ایران است که در سال ۴۳۵ ق ساخته شده است. منار مسجد پامنار زره در روستان به تاریخ ۴۶۱ ق، منار مسجد جامع کاشان به تاریخ ۴۶۶ ق و مناره مسجد برسان در رالی اصفهان در سال ۴۹۱ ق از جمله مناره‌های تاریخدار سده پنجم هجری قمری ایران به شمار می‌روند. در طول سده ششم هجری قمری، منار چهل دختران اصفهان (۵۰۱ ق)، منار مسجد جامع ساوه (۵۰۴ ق)، منار گار اصفهان (۵۱۵ ق) و در پی آن مناره‌های زیادی در ایران ساخته شده است. منار جام بی‌شک از مهم‌ترین و باشکوه‌ترین مناره‌های سده ششم هجری قمری است که در سال ۵۷۰ ق توسط علی بن ابراهیم نیشابوری با ارتفاع ۶۶ متر ساخته شده است. منار جام از نظر معماری از دقیق‌ترین و ظریف‌ترین بناهای سده ششم هجری قمری دوره اسلامی است که بیش از هشت سده، زلزله‌ها و انواع عوارض جوی بر آن تأثیر جدی وارد نکرده است. این مناره از آجر ساخته شده و تمام سطح خارجی آن با آجر تراش نقش برجسته و کاشی فیروزه‌ای تزیین شده است.

این مناره عالی و باشکوه به لحاظ عظمت بنا، تزیینات عالی و کتیبه‌های کوفی، در زمره زیباترین مناره‌های جهان قرار می‌گیرد. افزون بر این ظاهر آراسته و زیبا، معمار پیام اصلی این بنا را در تزیینات پیچیده و رمزگونه آن گنجانده است. نقوش و کتیبه‌ها علاوه بر شکل ظاهر، در قالب اعداد و حروف نمادپردازی و با کاربرد نمادین مفاهیم بروز و ظهور یافته‌اند. در این کتاب علاوه بر بازنمایی همه نقوش و کتیبه‌ها، مفاهیم نمادین بنا نیز واکاوی شده است.

در اینجا لازم است از آقای حمزه پورمحمدی فلاح، محسن جلیلیان و سید محمد قسیم حسینی برای اجرای نقوش و کتیبه‌ها قدردانی کنم. همچنین از استاد ارجمند آقای ابوالعلای سودآور برای در اختیار قرار دادن کتاب *Le Minaret Ghouride De Jam* کمال تشکرا دارم.

www.ketab.ir

مقدمه

در معماری اسلامی مناره‌ها اساساً بخشی از بنای مساجد و محلی برای مؤذنان جهت قرائت اذان است. در گذشته مناره به عنوان برج دیده‌بانی در میل راهنمای مسافران در شاهراه‌ها و شب‌ها با روشن کردن آتش بر فراز آن، نقش مهمی برای هدایت کاروان‌ها ایفا می‌کرد. از دیگر اهداف ساختن مناره به عنوان برج یادمان و یادبود نشان دادن عظمت، قدرت، شهرت و خویشتن‌نمایی سلاطین و پادشاهان و به نحوی شکوه و اقتدار آنها در آن دوران بوده است. از منظری دیگر مناره به عنوان ستونی بلندمرتبه که محل «نار و نور» است، ارتباط نمادین خود را با روشنایی، به مثابه مکان تجلی نور الهی حفظ کرده و به منزله تصویری رخشان از قرب به ذات احدیت معنا پیدا می‌کند.

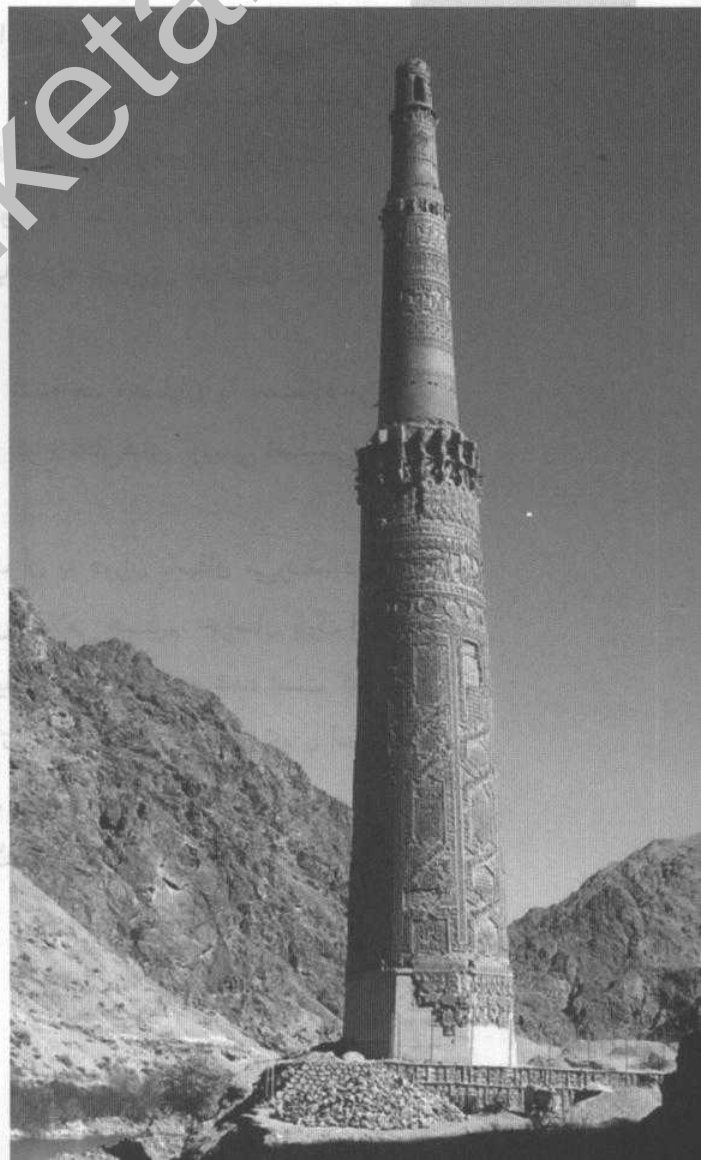
سطوح خارجی دیواره اغلب مناره‌ها با نقوش تزیین شده‌اند. معماران با استفاده از انواع آجر، کاشی، گچ، چوب، سنگ و... مجموعه‌ای از انواع نقش‌های تزیینی اسلامی، گره و کتیبه را در مناره‌ها به نمایش گذاشته‌اند.

ساختن مناره از سابقه‌ای طولانی برخوردار است و قدمت آن به دوران باستان می‌رسد. در سده‌های اول اسلامی هم شاهد ساختن مناره در سرزمین‌های اسلامی هستیم. خراسان بزرگ از مناطقی است که از سده‌های اول دوره اسلامی مناره‌های زیادی در آن ساخته شده است که بیشتر آنها به دلیل استفاده از خشت خام از بین رفته‌اند و تعداد اندکی از مناره‌ها که با آجر پیخته بنا شده‌اند همچنان پابرجا و استوارند. مقدسی در قرن چهارم به دو مناره مشهور مسجد جامع شهر زرنج مرکز سیستان اشاره کرده است. او در احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم ذیل شهر زرنج می‌گوید: «دو آتشگاه (مناره) دارد، یکی کهن و دیگری را با مس پوشیده است یعقوب لیث

(۲۴۷-۲۶۵ق) ساخته است (مقدسی، ج ۱: ۳۹؛ لسترنج، ۱۳۷۷: ۳۶۱). در حفاری‌های نیشابور در منطقه تپه مدرسه بقایای شبستان مسجد و شالوده یک مناره سامانی (۲۰۴-۳۹۵ق) پیدا شده است. مناره دارای تنه هشت‌ضلعی بوده که با آجرهای زرد بنا شده و با شکاف‌های کم عمق عمودی بین هر دو آجرتزیین یافته بوده است (Wilkinson, 1986, 94-95). مناره‌های شهر باستانی غزنی از دیگر بناهایی است که با هدف اقتدار و شکوه شاهان غزنوی (۳۶۶-۵۸۲ق) به ویژه سلطان محمود (۳۸۸-۴۲۱ق) و فرزندان وی بنا شده است. در این خصوص می‌توان به مناره‌های مسعود سوم (۴۹۲-۵۰۸ق)، بهرام شاه (۵۴۷-۵۵۲ق) اشاره کرد. مناره ایاز در سنگ بست مشهد نیز تنها مناره این دوره است که در سرزمین امروز ایران برجای مانده است. این مناره را ارسلان جاذب والی طوس در زمان سلطان محمود غزنوی در فاصله سال‌های ۳۸۹-۴۲۱ق بنا کرده است. آنچه در طول سده ششم هجری مناره‌های زیادی در ایران ساخته شده، بدون شک منار جام از مهم‌ترین و باشکوه‌ترین آن‌هاست که قبل از حمله مغول در منطقه کوهستانی غور در مرکز افغانستان ساخته شد. این مناره از لحاظ عظمت بنا، تزیینات عالی و کتیبه‌های کوفی خود از زیباترین مناره‌های آجری دنیا به شمار می‌رود (شکل ۱).

شکل ۱. مناره جام، دوره غوریان، سال ۵۷۰ق، افغانستان.

مناره جام شاهکار و نمونه‌ای از عظمت هنر معماری دوره غوریان (اوایل سده پنجم تا ۶۱۲ق) است. بانی و مؤسس این منار تاریخی سلطان غیاث‌الدین محمد ابوالفتح بن سام غوری، بزرگترین سلطان سلسله غوریان است که بین سال‌های ۵۵۸-۵۹۹ق، ۴۱ سال، از نیشابور در شرق ایران تا خلیج فارس و شمال هند سلطنت کرد. این مناره عالی و باشکوه در سال ۵۷۰ق به وسیله علی بن ابراهیم نیشابوری با ارتفاع ۶۶ متر ساخته شده است. برخی با استناد به منابع تاریخی، این مناره را تنها بخش باقی مانده از مسجد جامع فیروزکوه پایتخت تابستانی غوریان که سیل آن را سال ۵۹۶ق ویران نموده برمی‌شمارند (منهاج سراج، ۱۳۶۳: ۳۷۵). برخی هم آن را تک برج یادمان و پیروزی بر می‌شمارند (صاحب: ۳۲۲). به نظر می‌رسد این مناره در دوره غیاث‌الدین ابوالفتح محمد بن سام به عنوان بخش

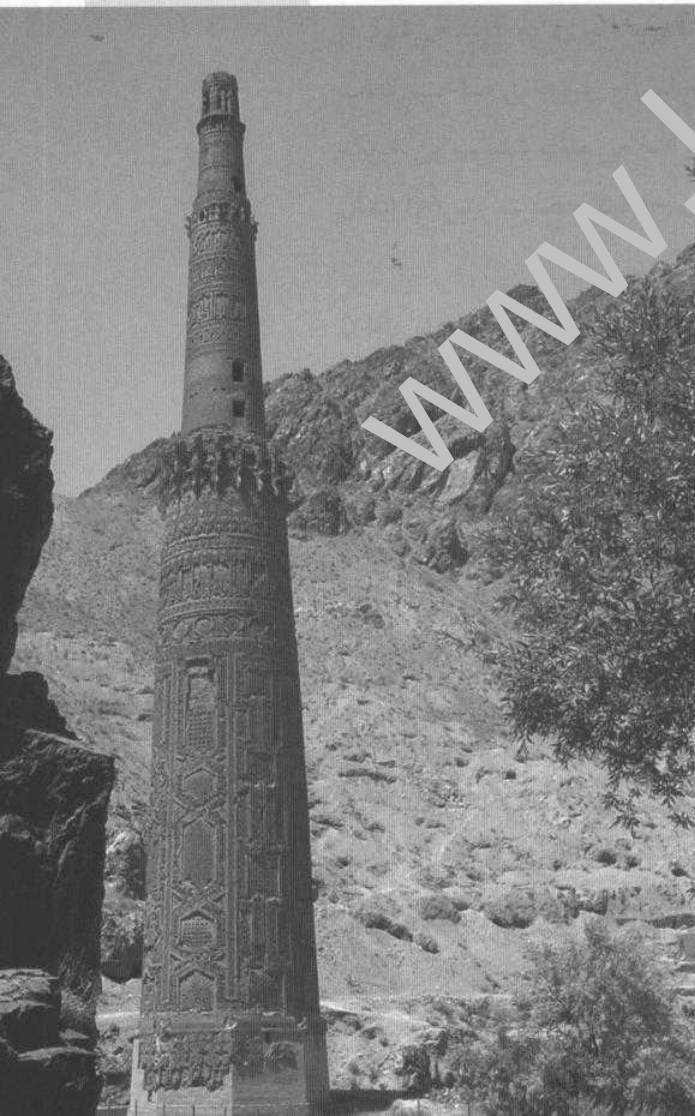
الحاقی به مجموعه مسجد فیروزکوه که از سه دهه قبل هم‌زمان با بنای شهر شروع شده بود، اضافه گردیده است. مناره به دلیل استحکام بنا در سیل سال ۵۹۶ ق خراب نمی‌شود و به عنوان یک تک منار باقی می‌ماند. با توجه به کتیبه‌های مناره بنای فوق علاوه بر جنبه مذهبی، مقاصد دیگری از جمله: نماد شکوه و اقتدار سلطان، برج یادمان و پیروزی و میل راهنمای مسافران را هم در بر می‌گرفته است. به نظر می‌رسد مناره جام تمام مقاصدی که برای ساختن مناره به کار می‌رود را در بردارد.

منار جام از آجر ساخته شده و تمام سطح خارجی آن با آجر تراش نقش برجسته که در گچ نشانده شده تزیین شده است. این مناره از نظر معماری یکی از دقیق‌ترین و ظریف‌ترین بناهای سده‌های ششم دوره اسلامی است که بدون ماشین و به دست بشرطوری ساخته و تزیین شده که در مقایسه با امکانات دقیق مهندسی از نقصانی در آن مشهود نیست. اصول استحکام آن هم به خوبی سنجش و محاسبه گردیده است. چنان‌که بیش از هشت سده، زلزله‌ها و انواع عوارض جوی بر منار تأثیر جدی وارد نکرده و آن را به حل خودش باقی گذاشته است (شکل ۲).

غوریان علاوه بر این منار، در سال ۵۹۲ ق منار دیگری را در دهلی معروف به قطب مناره ساختند که حدود ۷۲ متر ارتفاع دارد. این مناره از سنگ ساخته شده ولی به زیبایی منار جام در فیروزکوه نمی‌رسد.

منار جام در تقاطع دو رودخانه هریرود و جم‌رود قرار دارد. هریرود از شرق به غرب در امتداد شکستگی جلگه‌ای که از ایران تا افغانستان ادامه دارد، در جریان است. این شکستگی مشخص‌ترین مرز فلات آسیا محسوب می‌شود. با وجود این شکست و تعدد زلزله‌ها، پا برجا ماندن این منار خود بسیار تعجب‌برانگیز است. دیگر عامل مهم جغرافیایی که این منار را تهدید می‌کند فرسایش ایجاد شده بر اثر طغیان آب رودخانه‌های پیرامون منار است. اخیراً با همکاری یونسکو دیواره‌هایی از سنگ و ریگ در کنارهای رودخانه در اطراف منار برای جلوگیری از فرسایش ساحل، ایجاد شده است.

شکل ۲. مناره جام،
دوره غوریان، سال
۵۷۰ ق، افغانستان.

در برابر مناره و ساحل شمالی هریرود در بلندترین نقطه کوه خار بقایای یک قلعه وجود دارد که احتمالاً با مناره معاصر بوده، و نزد اهالی به ارگ دختر پادشاه معروف است. به نظر می‌رسد که از مراکز مرزبانی دوره غوریان بوده است. بر فراز این کوه بقایای ساختمانی که محل ذخیره آب قلعه بوده نیز دیده می‌شود. بنای آن آجری و داخل آن با ساروج پوشیده شده است. در گوشه و کنار، بقایای محل‌های دیده‌بانی برای محافظت از قلعه و راه‌ها به چشم می‌خورد.

www.ketab.ir